

Medisin og kunst

Hvem var modell for dr. Stockmann?

Sammendrag

Av Henrik Ibsens mange leger er dr. Stockmann i *En folkefiende* mest kjent. Denne artikkelen drøfter hvem som kan ha vært modell for dr. Tomas Stockmann. Brukte Ibsen legemodeller eller var det andre han hadde i tankene?

Dr. Ernst Ferdinand Lochmann, som var en ivrig deltaker i sin tids samfunnsdebatt, er nevnt som modell for dr. Stockmann. Lochmann er litterær modell hos Alexander Kielland, men ideologisk sett sto han svært fjernt fra dr. Stockmann. Den tyske legen Eduard Meissner, apoteker Harald Conrad Thaulow og sannsynligvis dr. William Møller fra Kristiania gjennomlevde situasjoner som ligger nær stykkets handling. En rekke andre personer fra Ibsens samtid og fra litteraturens klassikere har vært nevnt som modeller.

En folkefiende er omtalt som et forureningsdrama. I sin samtid ble det først og fremst oppfattet som hard samfunnskritikk. Til tross for at stykkets intrige starter som et medisinsk problem, er det lite sannsynlig at en lege var hovedmodell for dr. Stockmann. De viktigste modellene synes å være Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie og Ibsen selv.

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

> Se også side 3250

Per Vesterhus

peveste@online.no
Barnesenteret
Sørlandet Sykehus Kristiansand
4604 Kristiansand

I jubileumsåret 2006, hundre år etter Henrik Ibsens (1828–1906) død, spilles hans verker hver uke på mer enn 130 scener. Ibsen regnes som verdens fremste dramatiser, nest etter Shakespeare.

Det er en rekke leger i Ibsens skuespill (1–5). På slutten av 1800-tallet kom oppdagelser

i mikrobiologi som forandret medisin fra naturfilosofisk humanisme til eksperimentell vitenskap. I kort rekkefølge kom *Gengangere* (1881) og *En folkefiende* (1882) som er to vidt forskjellige verk, men begge med medisinske overtoner. I disse stykkene bruker Ibsen temaer fra tidsaktuell debatt, som medfødt syfilis og smittestoff i vann.

En av Ibsens leger rager over dem alle, nemlig selve folkefienden, dr. Tomas Stockmann. *En folkefiende* er kalt verdens første forureningsdrama. Politisk slår dikteren både til høyre og venstre. Under intrigen utvikling blir problemstillingen hvem som skal bestemme i samfunnet, og på hvilket grunnlag avgjørelser skal tas. Flere artikler i Tidsskriftet vitner om stykkets aktualitet (6, 7). Hensikten med denne artikkelen er å drøfte hvem som kan ha vært modell for dr. Stockmann. Brukte Ibsen legemodeller, eller var det andre han hadde i tankene?

Fremstillingen omtaler de viktigste personene og bygger på en gjennomgang av biografier, fagartikler og annet materiale som omhandler emnet.

Ernst Ferdinand Lochmann

Professor Ernst Ferdinand Lochmann (1820–91) er pekt ut som modell for dr. Stockmann (8, 9). De to etternavnene er besnærende like. Dr. Lochmann fikk sitt navn fra faren som kom fra Leipzig, mens Stockmann fikk sitt navn etter Stockmannsgården, dikterens barndomshjem i Skien.

Lochmann kjempet mot «den kompakte majoritet» i spørsmål om infeksjonssykdommer. Han hadde verdifull klinisk erfaring fra praksistiden i Kristiansand (10, 11). Allerede i 1851, 35 år før bakterien *Vibrio cholerae* ble funnet, omtalte han smittestoff for tyfus og engasjerte seg sterkt i kolera-debatten på 1860-tallet. I begynnelsen sto han svært alene med sitt syn. Ingen norsk lege skal ha utfoldet slik livlig journalistisk virksomhet som Lochmann (12–14).

Hvis Lochmann var modell, burde han vel ha markert seg i samsvar med Stockmanns slående formuleringer? I Lochmanns berømte immatrikuleringstale i 1874 angrep han radikale krefter og signaliserte helt andre tanker (15). Stockmanns tale på folkemøtet i *En folkefiende* er faktisk et motstykke til Lochmanns «karantenetale» (16, 17). Billedlig forkynte Lochmann en karan-

tene mot «dårlig smittestoff ute fra den store verden», mens Stockmann diametralt motsatt mener at «det nødvendige er en desinfeksjon i de lokale forhold». Lochmann var motstander av kvinnefrigjøring, hadde drag av antisemittisme og oppfattet Wergelands kamp for jødene som sentimentalitet (18, 19). Lochmann kjempet tilsynelatende for kristendommen, men statsreligionen virker mer som et middel han brukte i kampen mot radikale krefter enn en verdi han i utgangspunktet ville forsvare (19, 20). Lochmann var i motsetning til Stockmann imot darwinisme, selv om han respekterte Darwins grunnforskning (18, 20).

Harald Conrad Thaulow

Harald Conrad Thaulow (1815–81) var født i Schleswig, med farmakologisk utdanning i Tyskland og deltok i møter i Medicinsk Selskab (21). Han var først tilsatt som amanuensis i kjemi, skrev vitenskapelige artikler, tok doktorgrad og fikk kronprinsens gullmedalje. I 1843 fikk han bevilling for apotek og stiftet i 1858 apotekerforeningen i byen. Han var fetter til Henrik Wergeland (1808–45) og var far til den kjente maleren Frits Thaulow (1847–1906). Harald Conrad Thaulow hadde en personlighet som visstnok var litt uberegnelig og temperamentsfull. Jonas Lie (1833–1908) skrev i 1881 med referanse til Wergelands poesi at apotekeren og dikteren hadde likhetstrekk (22).

Thaulow var i en årelang strid med Christiania Dampkjøkken og sendte i 1880 ut et kampskrift med den kuriøse og ibsenske tittel *Samfundets Støtter i Prosa*. Saken kulminerte i et rabaldermøte i 1881, samtidig med at Ibsens forbitrelse over mottakelsen til *Gengangere* var på det høyeste. Et utførlig avisreferat finnes i Ibsens etterlatte papirer. Thaulow mente at driften var luk-

! Hovedbudskap

- I arbeidet med *En folkefiende* har Ibsen trolig vært inspirert av faktiske hendelser som har likhetstrekk med intrigen i stykket
- Det er lite sannsynlig at en lege var hovedmodell for dr. Stockmann. De viktigste personlige modellene var trolig Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie og Ibsen selv

rativ selv om bakgrunnen for opprettelsen av kjøkkenet hadde vært å skaffe billig mat til de ubemidlede, og han hadde i tillegg innvendinger mot hygienens ved kjøkkenet (2, 23). Thaulow sa at dampkjøkkenet var den største humbug i byen, men ble til slutt nektet å ha ordet. Han ropte at «den rå masse kan ingen stå imot», forlot møtet i sinne og døde brått 14 dager senere.

Eduard Meissner

Dr. Eduard Meissner (1785–1868) var født i Dresden og hadde omfattende medisinsk utdanning fra Praha, London og Edinburgh. I den fasjonable badebyen Teplitz i Böhmen opplevde han et drama som har likhetstrekk med handlingen i *En folkefiende* (24). I 1831 kom den første store koleraepidemien til Sentral-Europa. I første omgang gikk landområdene rundt Teplitz fri. Dette ble tatt til inntekt for at byen der badene var den økonomiske ryggrad, hadde en slags immunitet. En kveld i juli 1832 ble Meissner kalt i sykebesøk til en trangbodd gate der han fant en pasient med alle tegn på «asiatisk kolera». Pasienten døde neste dag, og doktoren ga melding om tilfellet og forlangte isolasjon og desinfeksjon av huset.

Borgermesteren ønsket, uten å lykkes, at dr. Meissner skulle trekke tilbake diagnosen. Velstående badegjester forlot byen i all hast, og Teplitz mistet brått sine inntekter. Fra å være et høyt respektert medlem av samfunnet, ble badelegen i løpet av få dager byens mest forhatte person. Mange samlet seg utenfor doktorens hus, kastet stein mot huset og hadde våpen. Meissners familie måtte forskanse seg, og borgermesteren foretok seg lite for å opprettholde lov og orden. Majøren som var sjef for byens garnison, ga imidlertid familien hjelp og fikk dem trygt til nabobyen Karlsbad. Denne offiseren kan ha vært modell for kaptein Horster, Stockmanns eneste støtte. Meissners sønn, Alfred (1822–85) fortalte og skrev om denne historien, og vi vet at Ibsen fikk høre om det (23).

William Møller

Distriktslege William Møller (1822–88) oppklarte en epidemi knyttet til Frøensvannledningen i 1873, der over 100 personer fikk tyfoidfieber, men ingen døde. Han viste «med klarhet og styrke» at det kom «smittestoff» fra en liten plass ovenfor Frøensdammen hvor det befant seg en syk pasient (21). Avføringen hadde vannsig til drikkevannsledningen. Ibsen finleste norske aviser og fikk sikkert med seg dette (1). I *En folkefiende* bruker han ordene «infusorier» og «kjemisk undersøkelse». Salmonellabakterien ble påvist i 1886.

Da Ibsen kom til Bergen i 1852, var arbeidet med nytt vannverk mye omtalt i avisene (25). Planen var å etablere et vanninntak ved Mølledalssjøen, der vannet ville pas-

sere et garveri og hvor det var fare for forurensning. Etter at saken var blitt utredet, vedtok formannskapet å flytte inntaket til en ny demning ved Svartediket. I *En folkefiende* bruker Ibsen stedsnavnet Mølledal, og han henviser til et garveri som forurensningskilden.

På denne tiden var en kjent personlighet, forsker og stortingsmann, dr. Daniel Cornelius Danielssen (1815–94), aktiv i Bergen. Han var svært interessert i teater, og Ibsen hadde mye kontakt med ham. Danielssen kan ha gitt trekk til dr. Stockmann (25).

Bjørnstjerne Bjørnson

Ibsens biografer har ment at Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910) var i Ibsens tanker under arbeidet med dr. Stockmann (16, 23). Ibsen var takknemlig for hans støtte i striden om *Gengangere*. Det var under arbeidet med *En folkefiende* at Ibsen i stor beundring uttalte de kjente ord om Bjørnson at hans liv var hans beste diktning, og å realisere seg selv er det høyeste et menneske kan oppnå (16). Slike tanker er som å høre Stockmann tale, som fra Bjørnson fikk en uredd vilje og en stemme som kunne nå langt.

Francis Bull (1887–1974) skrev at Ibsen skapte «sin monumentale dr. Stockmann halvt om halvt i Bjørnsons lignelse» (26). På sin 70-årsdag i 1902 besøkte Bjørnson den syke Ibsen. Ibsen skal ha tatt Bjørnsons hånd og sagt med referanse til *En folkefiende*: «det er dig jeg har tenkt på, da jeg skrev det. – Til dels. – Du er jo ingen borgerlig mann som han. Men det er nu dig allikevel» (26, 27).

Bjørnson hadde politisk teft og ble vel aldri en folkefiende. I norsk teater er det tradisjon for at Stockmann er formet i Bjørnsons bilde helt fra sønnen Bjørn Bjørnsons første oppsetninger. På scenen er det en høvding-skikkelse som «stiger frem». Tidens store folketaler, vår nasjonale bråkmaker og dominerende personlighet opptrer som badelege.

Jonas Lie

Ibsen skal ha uttalt at også Jonas Lie var modell for Stockmann (28). Sommeren 1882, under arbeidet med *En folkefiende*, var Ibsen og Lie i Berchtesgaden. Hver lørdag aften var Ibsen gjest hos familien Lie i livlig samvær til langt ut på morgensiden. Har den nordnorske historiefortelleren fellestrekk med Stockmann? Svaret finnes hos den danske forfatteren Herman Bang (1857–1912). Lie hadde en særlig evne som oratorisk begavelse og kunne være en glimrende taler i festlig lag. Det brå og uventede, sammen med det gode og glade samt en naiv elskverdighet, kan være hentet fra ham. I et festskrift skrev Bang høystemt: «der er en velkjent nordisk mann, om hvem han minner, som var det et portrett; så stor

Egil Eide spilte dr. Stockmann med tydelig Bjørnson-maske, her fra en oppsetning i 1915. Foto Nationaltheatret

av hjerte, så konfust genial av tanke, så helt seende og så blind som dr. Tomas Stockmann er, er just Jonas Lie. Den som kjenner Stockmann, kjenner ham. Da Henrik Ibsen ville male den sjeldne forening av full genialitet og karakterens helbred, synes han meg å ha gitt sin mann Jonas Lie sitt ansikt. Og også Stockmanns hus ble Lies.» (29).

Henrik Ibsen

Har Ibsen lagt seg selv i dr. Stockmann? I et kjent brev til forlegger Hegel i 1882, etter at arbeidet med *En folkefiende* var avsluttet, uttalte dikteren: «Stockmann og jeg kom så fortreffelig ud af det med hinanden; vi er så enige i mange stykker.» Det kan ikke være tvil om at han ga doktoren flere av sine egne synspunkter, for eksempel i talen på folkemøtet. Flere år før 1882 hadde Ibsen i diskusjoner og brev gitt uttrykk for Stockmanns tanker (16). Badelegen har fra dikteren fått anarkistiske trekk, som vi også kan finne i andre av Ibsens verker, når han slynger ut: «la hele landet legges øde, la hele dette folk utryddes.» Kan det trekkes paralleller til vår tids terrorisme? Nå er det vanskelig å tenke seg den eldre Ibsen i diplomatfrakk trippe nedover Karl Johan, stoppe foran universitetsuret for å tidsinnstille bomben og skride inn på Grand med dynamitt under flosshatten. Men i Stockmanns påkledding og fremtoning, inklusive æresdoktorittelen fra Uppsala i 1877 som Ibsen var umåtelig stolt av, er det likhet.

Stockmann er et sjeldent overskuddsmenneske hos Ibsen og en av de få blant dikterens helter som ikke dør i siste akt. Likevel kan dr. Stockmann ikke oppfattes som et ibsens selvportrett. Enhver forfatter vil legge noe av seg selv i sin diktning. Utad var Ibsen som regel forsiktig og reservert og innrømmet at han kunne være feig i åpen strid.

Avslutning

Ibsen brukte modeller når han skapte sine rollefigurer, og han hentet som regel inspirasjon fra flere (16). I tillegg til personene som alt er nevnt, er Georg Brandes (1842–1927) lansert som forbilde for dr. Stockmann, samt den radikale politiker Charles Bradlaugh (1833–91) og humanisten Ernest Renan (1823–92) (16, 27, 30).

Det er enighet om at dr. Lochmann er modell for den usympatiske professor Løv-dahl i romanen *Gift* (1883) av Alexander Kielland (1849–1906) (16, 19). Løv-dahl er imidlertid den strake motsetning til Stockmann. Ingen Ibsenbiografer har foreslått Lochmann som modell for Stockmann. Det ble heller ikke pekt på noen likhets-trekk mellom Lochmann og Ibsens litterære helt i tidligere biografier om Lochmann (12, 13, 19). Hans Jacob Ustvedt (1903–82) mente Lochmanns uttalelser er å finne igjen i pastor Manders munn i *Gengangere* (1). Andre har pekt på likheter mellom Lochmann og rektor Kroll og adjunkt Rørund i henholdsvis *Rosmersholm* (1886) og *Samfundets støtter* (1877) (17). Dette er mennesker Ibsen vil til livs.

Helsevesenets uredde representanter, som Thaulow, Meissner og kan hende Møller, er etablerte i litteraturhistorien som mulige modeller for dr. Stockmann. I 1882 er likevel stykkets medisinske kriminalhistorie underordnet Ibsens flengende samfunnskri-tikk. Det er derfor rimelig å vektlegge de radikale skikkelser i kulturdebatten i tiden omkring 1880, der Bjørnson, Lie og Ibsen selv var viktige bidragsytere. Ifølge kildene har Ibsen selv utpekt Bjørnson og Lie som modeller for dr. Stockmann. Legeskik-

kelsen i *En folkefiende*, liksom i en rekke samtidige diktverk, kan oppfattes generelt som en positiv representant for den nye tid, uten at det nødvendigvis kan pekes på klare legemodeller.

I vår tid har det medisinske motivet i *En folkefiende* en slående aktualitet. I 2006 har vi vært vitne til et langvarig og oppsiktsvek-kende norsk forurensningsdrama om koli-bakterier. Det handlet om barns sykdom og død, men også om store økonomiske ver-dier og kjøttbransjens anseelse. Det er bare ett av mange eksempler på at motsetningen mellom økologi og økonomi lever i norsk debatt. Dr. Stockmanns forakt for korrup-sjon og kamp for ytringsfrihet har også en allmenngyldig dimensjon.

Under arbeidet med *En folkefiende* var Ibsen i tvil om det ble en tragedie eller et lystspill. Kanskje var det modellene for Stockmann, nemlig Bjørnson og Lie, som påvirket Ibsen slik at han for en gangs skyld landet på lystspillmodellen?

Litteratur

1. Ustvedt HJ. Omkring Ibsens legeskikkelser. Nord Med 1941; 12: 3569–76.
2. Anker H. Ibsens leger. Tidsskr Nor Lægeforen 1966; 86: 1032–9.
3. Ree K. Ibsens legeskikkelser. Tidsskr Nor Lægeforen 1975; 95: 1507–11.
4. Mellbye F. Legene i Henrik Ibsens samtid og i hans skuespill. Tidsskr Nor Lægeforen 1992; 112: 3811–4.
5. Frich JC. En folkefiende – Ibsen som samfunns-medisinsk læremester. Tidsskr Nor Lægeforen 1998; 118: 4718–21.
6. Nylenna M. Dr. Stockmann og dr. Snow – to samfunnsmedisinske helter. Tidsskr Nor Lægeforen 2003; 123: 3379–81.
7. Frich JC. Ibsen, legene og Tidsskriftet. Tidsskr Nor Lægeforen 2006; 126: 1033.
8. Larsen Ø. Lochmann, Ernst Ferdinand. I: Arntzen JG, red. Norsk biografisk leksikon. Bd. 6. Oslo: Kunnskapsforlaget, 2003: 108–9.

9. Andreassen J. Dr. Lochmann – åndshøvding og geni. Dagen 24.5.2005.
10. Vesterhus P, Torstveit L. Barsedødelighet i Kristiansand: et 150-årsminne om doktor Lochmann og en sammenlikning med vår egen tid. Tidsskr Nor Lægeforen 1997; 117: 4403–6.
11. Torstveit L, Vesterhus P. Kolera og karantene i Kristiansand. Tidsskr Nor Lægeforen 2005; 125: 3490–3.
12. Gade FC. Professor E.F. Lochmann, 1820–91. Særtrykk. Bergen: Medicinsk Revue, 1933.
13. Grøn F. Norsk biografisk leksikon. Bd. 8. Oslo: Aschehoug, 1938: 418–26.
14. Lochmann EF. Populære opsatser. Samlet og utgitt av Bang AC. Kristiania, 1891.
15. Grøn G. Norsk åndsliv i hundre år. Kristiania: Aschehoug, 1915.
16. Bull F, Paasche F, Winsnes AH et al. Norsk litteraturhistorie. Bd. 4 og 5. Oslo: Aschehoug, 1960–61.
17. Berg O. Lægen i Ibsens diktning. Hovedoppgave. Oslo: Universitetet, 1939: 112–3.
18. Lie T. Fra The origin of species til Arternes oprindelse. Litt om darwinismens utbredelse i Norge i det 19. århundre. Tidsskr Nor Lægeforen 2000, 120: 3714–8.
19. Torgersen J. Naturforskning og katedral. Oslo: Gyldendal, 1960.
20. Nerland EM. E.F. Lochmann – Norges første kritiker av darwinismen. Origo 2004; 88: 24–9.
21. Grøn F. Det Norske Medicinske Selskab 1833–1933. Oslo: Steenske bogtrykkeri, 1933.
22. Nærup C. Jonas Lie og hans samtidige. Breve i udvalg. Kristiania: Gyldendal, 1915: 15.
23. Koht H. Henrik Ibsen. Eit diktarliv. Oslo: Aschehoug, 1954.
24. Kohler HG. Henrik Ibsen's An enemy of the people and Eduard Meissner's expulsion from Teplitz. BMJ 1990; 300: 1123–6.
25. Lorentzen B. Henrik Ibsen og Bergens vannverk. Dagbladet 22.2.1955.
26. Bull F. Tradisjoner og minner. Oslo: Gyldendal, 1945: 140–1.
27. Meyer M. Henrik Ibsen. En biografi. Oslo: Gylden-dal, 1971.
28. Collin C. Bjørnstjerne Bjørnson. Første del. Kristia-nia: Aschehoug, 1907: 121.
29. Bang H. Jonas Lie. Samtiden. Festskrift. Bergen: Grieg, 1883: 11.
30. Østvedt E. Henrik Ibsen og la bella Italia. Skien: Oluf Rasmussen, 1932: 163.

Manuskriptet ble mottatt 23.4. 2006 og godkjent 22.8. 2006. Medisinsk redaktør Jan C. Frich.

